

Grzegorz Pasternak

<https://orcid.org/0009-0004-6374-4856>

# „Casa dei Crescenzi” – wyjątkowy monument odzwierciedlający idee świeckiego „renovatio Romae”

<https://doi.org/10.15633/9788363241742.08>

W północnej części rzymskiego *Forum Boarium*, w pobliżu nabrzeża Tybru określanego jako *Ripa*, znajduje się interesujący zabytek sztuki budowlanej, łączący w swej formie elementy antyczne oraz średniowieczne. Ten zachowany w dość dobrym stanie dawny budynek powszechnie określany jest jako *Casa dei Crescenzi* (Dom Krescensjuszy) lub *Torre* (wieża) *dei Crescenzi*. Udokumentowane są również historyczne określenia tego zabytku jako: *Torre dei Monzone*, *Casa di Pilato*, *Casa di Cola di Rienzo*<sup>1</sup>. Pomimo

---

1 U. Gnoli, *Topografia e toponomastica di Roma medioevale e moderna*, s. 327; F. Gregorovius, *History of the City of Rome in the Middle Ages*, vol. 3, New York, 2001, s. 518; L. Bianchi, *Surgit ad astra domus sublimis. Note sulla topografia antica e medievale fra Tevere e Foro Boario*, „Bollettino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura”,

iż budowla ta usytuowana jest przy jednej z głównych arterii Wiecznego Miasta<sup>2</sup>, jest ona często pomijana przez odwiedzających Rzym turystów, jak również niejednokrotnie pomijana przez oprowadzających po mieście przewodników, którzy koncentrują się na bardziej reprezentatywnych i lepiej kojarzonych z Rzymem monumentach.

Budynek ten jest jednym z nielicznych zachowanych przykładów świeckiej architektury mieszkalnej średniowiecznego Rzymu. Jest to wzniesiony w XI lub XII wieku dom-pałac, lub też rodzaj, typowej dla pełnej konfliktów epoki średniowiecza, obronnej wieży mieszkalnej. Zachowane trzy poziomy zostały w części przekształcone w wyniku licznych interwencji architektonicznych, wobec czego oryginalna forma budowli musi na zawsze pozostać w sferze hipotez<sup>3</sup>. Została ona wzniesiona na planie trapezu, prawie przechodzącego w prostokąt, o bokach o długości od dziesięciu do dwunastu metrów. Pierwsze piętro otaczała najprawdopodobniej galeria oświetlana przez liczne bifora. Pierwotnie budynek mógł stanowić część większego kompleksu mieszkalno-obronnego<sup>4</sup>, położonego w strategicznym miejscu przy starożytnym moście – *Pons Aemilius*<sup>5</sup>, którego zachowane do dziś fragmenty zwane są jako *Ponte Rotto*. Pomimo licznych

2008–2015 n. 45–52, Numero unico: *La Casa dei Crescenzi. Storia e restauri*, a cura di M. G. Turco, M. Docci, s. 11–37.

- 2 *Casa dei Crescenzi* znajduje się w rogu ulic *Via Luigi Petroselli* oraz *Via di Ponte Rotto*. Obecnie budynek ten jest strukturalnie połączony z *Palazzo dell'Anagrafe*.
- 3 W ostatnim czasie badania odnośnie do oryginalnej formy budowli oraz próbę jej rekonstrukcji przeprowadził R. Chiovelli, *La struttura medievale dell'edificio tra crolli e ricostruzioni*, „Bollettino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura” 2008–2015 n. 45–52, s. 39–61.
- 4 L. Bianchi, *Surgit ad astra*, dz. cyt., s. 15. W starożytności w miejscu *Casa dei Crescenzi* znajdowały się odnowione w czasach Trajana portowe magazyny zboża – *Horrea*, F. Coarelli, *Rome and Environs: an Archaeological Guide*, Berkeley–Los Angeles– London, 2008, s. 315. Później w IX i X wieku w miejscu, w którym obecnie znajduje się *Casa dei Crescenzi*, istniał kompleks rezydencjalny zwany *Balneum Pelagi*. Zob. G. Marchetti Longhi, „*Arcus Stillans*” e „*Balneum Pelagi*”. *Note di topografia medievale di Roma*, „Rendiconti della Pontificia Academia Romana di Archeologia” 3 (1924–1925), s. 168–179; L. Bianchi, *Surgit ad astra*, dz. cyt., s. 21–26.
- 5 Ten najstarszy kamienny most w Rzymie, wzniesiony pierwotnie najprawdopodobniej pomiędzy 292 a 222 a. C., a następnie wielokrotnie odnawiany. W średniowieczu był on określaný jako *Pons Senatorum Sancte Mariae*. Most ten został ostatecznie zniszczony podczas powodzi w 1598, F. Coarelli, *Pons Aemilius*, [w:] *Lexicon Topograficum Urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, vol. 4, Roma 1996, s. 106.

ubytków i zmian w oryginalnej strukturze<sup>6</sup>, *Casa dei Crescenzi* jest nadal budowlą wywierającą ogromne wrażenie<sup>7</sup>. Budynek ten zdumiewa zwłaszcza pod względem ilości wtórnie wykorzystanych w nim antycznych spoliów. Te marmurowe spolia, pochodzące z różnych, niestety niezidentyfikowanych budynków starożytnego Rzymu to: architraw, portal, konsole, parapety oraz fryzy przyozdobione płaskorzeźbami przedstawiającymi sfinksy, gryfy, putta, listowia, bachanalia oraz zwoje akantu<sup>8</sup>. Również w samej formie architektonicznej można dostrzec świadome nawiązanie do antycznego dziedzictwa. Ponadto umiejscowienie tych spoliów w bardzo widocznych, wręcz przyciągających uwagę miejscach, w taki sposób, aby oddać ich dekoracyjny charakter, wskazuje, iż zostały one użyte tutaj świadomie. Sugeruje to wyraźnie, iż właściciel domu był dumny ze swego rzymskiego dziedzictwa i chciał to zademonstrować właśnie poprzez wykorzystanie antycznych elementów dekoracyjnych. Nawet znaczna ilość cegieł, to wtórnie użyte rzymskie cegły z czasów starożytnych. Przyglądając się budynkowi, nie można się oprzeć wrażeniu, iż jego właściciel chciał do budowy wykorzystać jedynie materiały pochodzące z antycznych rzymskich budowli.

Tak liczne i świadome wykorzystanie antycznych spoliów dobrze oddaje idee *Renovatio Romae*, które w wiekach średnich kilkakrotnie przejawiały się w Rzymie. W przypadku *Casa dei Crescenzi* należy te idee *Renovatio* powiązać z tak zwanym Renesansem XII wieku, które to zjawisko wystąpiło na znacznym obszarze Europy w okresie od połowy XI do początku XIII wieku. W odniesieniu do Rzymu renesans ten jest czasem określane jako „Nowe odrodzenie Rzymu”<sup>9</sup>. Podczas tego odrodzenia artyści nie

---

6 Dawniej przypuszczano, iż *Casa dei Crescenzi* mogła mieć więcej niż trzy poziomy, ostatnio jednak Rienzo Chiovelli wykazał z dużym prawdopodobieństwem, iż struktura murów nośnych nie jest wystarczająco masywna, aby utrzymać strukturę znacznie wyższą niż obecna budowla – zob. R. Chiovelli, *La struttura medievale*, dz. cyt., s. 58.

7 Nawet obecnie *Casa dei Crescenzi* otrzymała funkcję, która odpowiada znaczeniu tej budowli; mieści się bowiem w niej włoskie *Centro di studi per la storia dell'architettura*.

8 Szczegółowy opis wtórnie użytych starożytnych elementów oraz ich hipotetyczną proveniencję przedstawili M. Barbanera, S. Pergola, *Elementi architettonici antichi e post-antichi riutilizzati nel c.d. Casa dei Crescenzi. La «memoria dell'antico» nell'edilizia civile a Roma*, „Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma” 98 (1997), s. 301–328.

9 Termin taki nadał wybitny historyk sztuki i znawca rzymskich bazylik Richard Krautheimer, który jeden z rozdziałów swej poświęconej Wiecznemu Miastu monumentalnej

tylko nadawali swym dziełom nowe formy, ale również szeroko czerpali inspirację ze sztuki antycznej. Właśnie w tym czasie doszło do wzmożonego wykorzystania antycznych spoliów przy wznoszeniu lub odnawianiu rzymskich kościołów. Fascynacja antykiem i rzymskimi ruinami była również silnie obecna wśród ówczesnych wykształconych elit. Uczni i poeci starali się tworzyć w stylu Owidiusza, Horacego, Wergiliusza i Swetoniusza<sup>10</sup>. Wtedy to spisane zostały najstarsze redakcje *Mirabilia Urbis Romae* – średniowieczne opisy antycznych zabytków Rzymu<sup>11</sup>. Renesans ten miał również swe odzwierciedlenie w politycznych ideach. W kręgach związanych z cesarskim dworem pojawiły się idee podkreślające znaczenie miasta Rzymu jako tradycyjnej imperialnej stolicy. Papieże natomiast zaczęli coraz bardziej dawać do zrozumienia, że to właśnie oni, a nie średniowieczni cesarze, mieliby być prawymi dziedzicami antycznych władców Rzymu<sup>12</sup>. Będący pod wpływem tych idei, mieszkańcy Wieczne-

---

pracy zatytułował: *The New Rebirth of Rome: The Twelfth Century*, R. Krautheimer, *Rome – Profile of the City, 312–1308*, Princeton 2000, s. 161.

- 10 J. Martin, *Classicism and Style in Latin Literature*, [w:] *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, eds. R. L. Benson, G. Constable, C. D. Lanham, Cambridge, Massachusetts 1982, s. 537–568; R. Krautheimer, *Rome – Profile of the City*, dz. cyt., s. 140.
- 11 Najstarsza redakcja *Mirabilia Urbis Romae* została zredagowana ok. 1140–1143. Najstarsze rękopisy z tekstem traktatu są datowane na II połowę XII wieku – zob. L. Duchesne, *L’auteur des Mirabilia*, „Mélanges d’archéologie et d’histoire. École Française de Rome” 24 (1904), s. 479–489; G. Pasternak, *Najstarsza redakcja „Mirabilia Urbis Romae” a odnowienie senatu na Kapitolu w 1143–1144 r. Traktat o charakterze prorpublickańskim czy wyłącznie literackim?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 138 (2011), s. 65–82; *Mirabilia Urbis Romae. Die Wunderwerke der Stadt Rom*, Einleitung, Übersetzung und Kommentar von G. Huber-Rebenich, M. Wallraff, K. Heyden, T. Krünung, Freiburg im Breisgau 2014, s. 9–16; N. R. Miedema, *Die „Mirabilia Romae” Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte*, Tübingen 1996, s. 1–11 (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutsche Literatur des Mittelalters, 108); *La più antica redazione dei Mirabilia*, a cura di R. Valentini e G. Zucchetti, [w:] *Codice Topografico della Città di Roma*, vol. 3, Roma 1946, s. 17–65 (Fonti per la storia d’Italia, 90); *I ‘Mirabilia Urbis Romae’*, a cura di M. Accame et E. Dell’Oro, Roma 2004, s. 13–25.
- 12 Jednym z przejawów tych dążeń były wtórne wykorzystanie starożytnych sarkofagów do papieskich pochówków oraz uzurpowanie przez papieży wyłącznego prawa do użytkowania elementów architektonicznych pochodzących z cesarskich budowli starożytnego Rzymu – zob. I. Herklotz, *Gli eredi di Costantino. Il papato, il Laterano e la propaganda visiva nel XII secolo*, Roma 2000, s. 18.

go Miasta zebrani na Kapitolu – ideowym centrum starożytnego Rzymu, proklamowali w 1143 roku restytucję Rzymskiej Republiki, oraz ustanowili odnowiony rzymski Senat jako najwyższy organ władzy w mieście.

Na fascynację starożytną przeszłością miasta właściciela *Casa dei Crescenzi* wskazują nie tylko wykorzystane spolia, warto przyrzeć się również formie architektonicznej budowli. Jak wskazał Peter Cornelius Claussen, budynek ten w swym założeniu architektonicznym przypomina nie tyle średniowieczny mieszkalny dom, ile bardziej późno-rzymski lub bizantyjski pałac<sup>13</sup>, któremu ze względu na burzliwe czasy nadano cechy obronne. W bocznej ścianie<sup>14</sup> *Casa dei Crescenzi* zostały wkomponowane ponadto ceglane filary (z wtórnie użytych starożytnych cegieł), nawiązujące w swej kompozycji do kolumn wkomponowanych w ściany antycznych świątyń w typie *pseudoperipteros*. Możliwe, iż pewnym wzorcem dla tak skomponowanej bocznej ściany *Casa dei Crescenzi* mogła być, zachowana do dziś w dość dobrym stanie, rzymska świątynia Portunusa<sup>15</sup>, która znajduje się naprzeciw budynku, po drugiej stronie Via di Ponte Rotto<sup>16</sup>. Także inne

13 P. C. Claussen, *Renovatio Romae. Erneuerungsphasen Römischer Architektur im 11. und 12. Jahrhundert*, [w:] *Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*, hrsg. von B. Schimmelpfennig, L. Schmutge, Sigmaringen 1992, s. 119: „Damit ist eine Hoheitsform angedeutet, die auf ihre Ähnlichkeit mit antiken oder byzantinischen Palasträumen hin zu untersuchen wäre”.

14 Od strony Via di Ponte Rotto.

15 Świątynia Portunusa często była błędnie określana jako *Templum Fortunae Virilis*, obecnie jej interpretacja jako *Aedes Portuni* nie jest poddawana wątpliwościom. W swej obecnej formie architektonicznej została ona wzniesiona na początku II wieku a. C. – zob. C. Buzzetti, *Portunus aedes*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, vol. 4, s. 153; F. Coarelli, *Rome and Environs*, dz. cyt., s. 316. We wczesnym średniowieczu została ona przekształcona na kościół S. Maria Secundicerii, określany również jako S. Maria ad Gradelis, a od XV wieku jako S. Maria Egiziaca – zob. Ch. Hülsen, *Le Chiese di Roma nel Medio Evo*, Firenze 1929, s. 336, 364. Jest prawdopodobne, iż swój dobry stan zachowania zabytek ten zawdzięcza właśnie temu przekształceniu.

16 K. Bering, *Kunst und Geschichte als offenes System: Rom – Bilder während des Investiturstreites*, [w:] *Von Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters. Für und mit Ferdinand Seibt aus Anlaß seines 65. Geburtstages*, hrsg. von B. Lundt, H. Reimöller, Köln 1992, s. 68. Ponadto uznał on, iż do takiego wniosku upoważnia układ architektoniczny *Casa dei Crescenzi*, w której główne wejście, podobnie jak w antycznych świątyniach, znajduje się w wąskim boku budynku. Na podobieństwo bocznej fasady *Casa dei Crescenzi* do znajdujących się w pobliżu republikańskich świątyń

jeszcze zachowane lub częściowo zachowane rzymskie świątynie lub budowle, których w średniowieczu istniało znacznie więcej niż obecnie, mogły być wzorem dla *Casa dei Crescenzi*; jak np. zachowane boczne ściany rzymskich świątyń, wkomponowane w bryłę stojącego w pobliżu kościoła S. Nicola in Carcere<sup>17</sup>. Oparta na konsolach konstrukcja ścian pierwszego piętra *Casa dei Crescenzi* wykazuje podobieństwo do zachowanych starożytnych domów mieszkalnych w Ostia Antica<sup>18</sup>.

Koniecznym jest zwrócić uwagę na trzy inskrypcje wyrzeźbione w wkomponowanych w ściany budowli marmurowych spoliach, które również oddają idee *Renovatio Romae*. Zleceniodawca lub ewentualnie kamieniarz, który je wykonał, z pewnością musiał się wzorować na klasycznych rzymskich inskrypcjach<sup>19</sup>. Wskazuje na to charakter pisma, które choć nie jest doskonałe w formie<sup>20</sup>, to jednak w przeważającej części wyraźnie wykazuje cechy *capitalis quadrata*. Pierwsza inskrypcja znajduje się w architrawie wieńczącym główny portal budowli, druga powyżej okna na prawo do portalu, natomiast trzecia w bocznej fasadzie, ponad zamurowanym bocznym wejściem, od strony Via del Ponte Rotto. Ich treść jest tak unikatowa, iż wypada zacytować je w całości<sup>21</sup>.

Ponad głównym portalem znajduje się długa inskrypcja spisana w heksametrze leonińskim:

---

wskazywał już wcześniej F. Schneider, *Rom und Romgedanke, die geistigen Grundlagen der Renaissance*, München 1925, s. 185.

- 17 Kościół S. Nicola in Carcere wzniesiono na ruinach trzech pogańskich świątyń. Najprawdopodobniej były to świątynie: Janusa, Nadziei – Spes, i Junony Wybawicielki – Juno Sospita, których znaczne fragmenty wciąż można dostrzec w ścianach oraz wnętrzu kościoła – zob. F. Coarelli, *Rome and Environs*, dz. cyt., s. 314.
- 18 P. C. Claussen, *Renovatio Romae*, dz. cyt. s. 119: „Häuser in Ostia Antica zeigen das gleiche Grundschema eines auf Konsolen weit vorgebauten ersten Geschosses”.
- 19 W średniowieczu było zachowanych *in situ* o wiele więcej rzymskich inskrypcji niż obecnie. W spisany na przełomie VIII i IX wieku *Itinerarium Einsiedeluse* przekazanych zostało kilkadziesiąt rzymskich inskrypcji wciąż znajdujących się na zachowanych ówczesnie zabytkach – zob. *Die Einsiedler Inschriftensammlung und der Pilgerführer durch Rom (Codex Einsidlensis 326)*, Facsimile, Umschrift, Übersetzung und Kommentar von G. Walsler, Stuttgart 1987 (Historia – Einzelschriften, 53).
- 20 Niektóre litery mają charakter typowy dla uncjały.
- 21 *Iscrizioni delle chiese e dell'altri edifici di Roma dal secolo XI fino ai nostri giorni*, ed. V. Forcella, Roma 1879, vol. 13, nr 1339–1341, s. 535–536; P. C. Claussen, *Renovatio Romae*, dz. cyt. s. 120–121.

+ NON FUIT IGNARUS CUIUS DOMUS HEC NICOLAUS  
 QUOD NIL MOMENTI SIBI MUNDI GLORIA SENTIT  
 VERUM QUOD FECIT HANC NON TAM VANA COEGIT  
 GLORIA QUAM ROMAE VETEREM RENOVARE DECOREM.  
 + IN DOMIBUS PULCRIS MEMORE ESTOTE SEPULCRIS  
 CONFISIQUE TIU NON IBI STARE DIU  
 MORS VEHITUR PENNIS NULLI SUA VITA PERHENNIS<sup>22</sup>.  
 MANSIO NOSTRA BREVIS CURSUS ET IPSE LEVIS  
 SI FUGIAS VENTUM SI CLAUDAS OSTIA CENTUM.  
 LISGOR MILLE IUBES NON SINE MORTE CUBES  
 SI MANEAS CASTRIS FERME VICINUM ET ASTRIS.  
 OCIUS INDE SOLET TOLLE/RE QUOSQUE VOLLET.  
 + SURGIT IN ASTRA DOMUS SUBLIMIS CULMINA CUIUS,  
 PRIMUS DE PRIMIS MAGNUS NICHOLAUS AB IMIS  
 EREXIT PATRUM DECUS OB RENOVARE SUORUM  
 STAT PATRIS CRESCENS MATRISQUE THEODORA NOMEN.  
 + HOC CULMEN CLARUM CARO PRO PIGNERE GESTUM<sup>23</sup>  
 DAVIDI TRIBUIT QUI PATER EXHIBUIT<sup>24</sup>.

22 FERME VICINAS, według P. C. Claussen, *Renovatio Romae*, dz. cyt., s. 120 oraz niektórych wcześniejszych interpretacji.

23 GESSIT według P. C. Claussen, *Renovatio Romae*, dz. cyt., s. 120.

24 Ponadto po obydwu bokach tej inskrypcji zostały wyrzeźbione litery,

po lewej stronie: I. C. L. T. M. R. M. R. S. Q. C. N. S. T. T. R. S. H. P. N. T. T. R. S.  
 H. P. R. T. G. V. B.;

oraz po prawej: N. T. S. C. L. P. T. F. G. R. S. NIC. D. D. F. S.

Wcześniej piątą literę po lewej stronie odczytywano jako N, natomiast litery szóstą i siódmą pomijano – zob. L. Bianchi, *Surgit ad astra*, dz. cyt., s. 29. Pomimo podjętych wysiłków, znaczenie powyższych sygli, ze względu na brak dodatkowych źródeł, nie zostało jak dotąd wyjaśnione. Próbkę taką podjął m.in. Vincenzo Forcella, proponując poniższą interpretację: *Istius constructionis laudem tantum nomini romano servare quam censuit Nicolaus sibi tribuere turres regales Si habitas perennis non tibi terra regnum. Si habebis potens remanebit tibi gloria vana brevis. Nicolaus turrem sublimen construxit lapidem posuit titulum feci. Nicolaus dictam domum tribuit Davidi filio suo* – zob. *Iscrizioni delle chiese e di altri edifici di Roma dal secolo XI ai giorni nostri*, s. 537. Choć powyższa interpretacja jest interesująca i wyraźnie współbrzmi z przekazem głównej inskrypcji, to jednak ze względu na brak jakichkolwiek innych przekazów trudno jest uznać powyższą hipotezę za wystarczająco przekonującą.



W tłumaczeniu tekst ten można oddać następująco<sup>25</sup>:

- + *Nie był ignorantem, Mikołaj, do którego dom ten należał, rozumiał, że chwata świata nie ma znaczenia. Zaprawdę, uczynił to nie dla próżnej chwały wiedziony, lecz by odnowić splendor dawnego Rzymu.*
- + *Kiedy jesteście w pięknych domach, zważcie, iż będziecie pochowani w grobach, i bądźcie pewni, iż nie zostanieie w nich (domach) długo, śmierć na skrzydłach przybędzie, niczyje życie nie jest wieczne. Nasz żywot jest krótki i jego przebieg ulotny. Choćbyś uciekał jak wiatr, choćbyś zamknął sto drzwi, choćbyś rozkazywał tysiącom, bez śmierci nie spoczniiesz, jeślibyś zamknął się w zamku sięgającym do gwiazd, szybciej stamtąd zabierze (śmierć), kogokolwiek zechce.*
- + *Do gwiazd ten wznosi się szczyt tego domu wspaniałego. Pierwszy spośród pierwszych wielki Mikołaj, od fundamentów wznosił, by chwałę swych przodków odnowić. Ojca Crescens i matki Teodora pozostają imiona.*
- + *Tę rezydencję (wieżę) wspaniałą dla potomstwa uczynił, Dawidowi przekazał co ojciec wznosił.*

Według tekstu kolejnej inskrypcji, umieszczonej w łuku okna, po prawej stronie portalu, to jakby sam dom przemawiał:

ADSUM ROMANIS GRANDIS HONOR POPULIS  
INDICAT EFFIGIES QUIS ME PERFECERIT AUCTOR

*Jestem tu dla honoru wielkiego Ludu Rzymskiego.*

*Wizerunek przedstawia twórcę, który mnie uczynił.*

Wymieniony w inskrypcji wizerunek w formie popiersia lub portretu właściciela domu niestety nie zachował się. Prawdopodobnie musiał on znajdować się w niszy okiennej poniżej inskrypcji.

Trzecia inskrypcja wkomponowana jest w boczną fasadę, powyżej zamurowanego wejścia, od strony Via di Ponte Rotto:

---

<sup>25</sup> Przekładu wszelkich wykorzystanych tekstów w języku łacińskim dokonał autor artykułu.



+ VOS QUI TRANSITIS HEC OPTIMA TECTA QUIRITIS  
HAC PENSATE DOMO QUOS NICOLAUS HOMO

*O wy Kwiryty, którzy przechodzicie obok tego wspaniałego domu,  
Rozważcie (na podstawie) Domu, kim był mąż Mikołaj.*

Wszystkie te trzy inskrypcje przekazują wyraźnie, iż właściciel rezydencji *Nicolaus* (Mikołaj) był w pełni świadomy dziedzictwa starożytnego Rzymu, oraz że poczuwał się on do swej rzymskości. Wykazał to nie tylko poprzez dobór antycznych rzymskich spoliów do dekoracji swego domu, ale również poprzez czytelne odniesienie się do Rzymu w treści tych inskrypcji. *Casa dei Crescenzi* doskonale wpisuje się w idee świeckiego *Renovatio Romae*. Śmiało można ten dom określić jako najbardziej ambitne świeckie przedsięwzięcie budowlane w średniowiecznym Rzymie, które zachowało się do naszych czasów<sup>26</sup>. Autor tekstu tych inskrypcji najprawdopodobniej czerpał inspirację z treści zachowanych starożytnych inskrypcji o charakterze epitafijnym, które znajdowały się, i wciąż się znajdują przy rzymskich grobowcach, położonych obok głównych dróg prowadzących do Rzymu<sup>27</sup>. Wydaje się, iż jednym z głównych celów właściciela było przede wszystkim przypomnienie o minionej wspaniałej przeszłości dawnego Rzymu, której materialne świadectwa na jego oczach popadały w coraz większą ruinę<sup>28</sup>. Poprzez odpowiedni dobór materiałów

26 Sformułowania takiego użył C. Wickham, *Roma medievale. Crisi e stabilità di una città, 900–1150*, Roma 2013, s. 282.

27 K. Bolle, *Die Kommune Rom und ihre Inschriften. Ein Blick aus althistorischer Perspektive*, [w:] *Inskriftenkulturen im kommunalen Italien*, hrsg. von K. Bolle, M. von der Höh, N. Jaspert, Berlin 2019, s. 257.

28 W podobnym duchu nostalgii brzmi również ostatni XXXII rozdział *Mirabilia Urbis Romae*, w którym autor (czy też redaktor traktatu) wyraźnie wskazuje na monumentalną przeszłość starożytnego Rzymu, coraz bardziej popadającego w ruinę. *Mirabilia Urbis Romae. Die Wunderwerke der Stadt Rom*, s. 166, „Haec et alia multa templa et palatia, consulum, senatorum, prefectorumque tempore paganorum in hac Romana urbe fuere, sicut in priscis annalibus legimus et oculis nostris vidimus et ab antiquis audivimus. Quantae etiam essent pulchritudinis, auri et argenti, aeris et eboris pretiosorumque lapidum, scriptis ad posterum memoriam, quanto melius potuimus, reducere curavimus”. Podobny wydzźwięk ma także początek wiersza *De Urbe Roma*, biskupa Hildeberta de Lavardin, spisane go w II połowie XI wieku. *Hildeberti Cenomannensis episcopi Carmina Minora*, ed. A. Brian Scott, Leipzig 1969,

budowlanych i formę architektoniczną próbował on wznieść taki dom, który jak najbardziej przypominałby antyczne rzymskie budowle.

W cytowanych inskrypcjach szczególnie zwracają uwagę frazy dotyczące odnowy chwały i honoru Rzymu oraz ludu rzymskiego:

GLORIA QUAM ROME VETEREM RENOVARE DECOREM;  
EREXIT PATRUM DECUS OB RENOVARE SUORUM;  
ADSUM ROMANIS GRANDIS HONOR POPULIS.

Brzmia one w tym samym duchu, jak końcowy fragment dokumentu z 1162 roku, w którym odnowiony rzymski Senat, zatwierdzając przynależność Kolumny Trajana do kościoła SS. Apostolorum Philippi et Jacobi, nadał jednocześnie tej kolumnie ochronę: „Sed ut est ad honorem ipsius ecclesie et totius populi Romani integra et incorrupta permaneat, dum mundus durat, sic eius stante figura”<sup>29</sup> (aby ten wspinały monument stał ku chwale tego kościoła i całego ludu rzymskiego, tak długo, jak długo trwać będzie świat, a ten, kto by się ośmielił go uszkodzić, miał być karany konfiskatą mienia i śmiercią).

Zastanawia, kim mógł być ów wymieniony w inskrypcji właściciel domu – *Nicolaus*, którego rodzicami byli *Crescens* i *Teodora*. Z treści powyższych inskrypcji należy wnioskować, iż musiał być on człowiekiem dosyć dobrze wykształconym oraz świadomym historycznego i kulturowego dziedzictwa starożytnego Rzymu. Musiał być też człowiekiem dość zamożnym, skoro albo był w stanie zakupić tak dużą ilość marmurowych spoliów, albo też jego ród musiał posiadać jakieś starożytne rzymskie ruiny, z których był on w stanie czerpać materiały przy wznoszeniu swego domu. Ponadto był on w stanie opłacić wykonanie tych inskrypcji na dość wysokim poziomie artystycznym<sup>30</sup>.

---

Carmina XXXVI–XXXVII: „Par tibi Roma, nihil cum sis prope tota ruina. Quam magna fueris integra, fracta doces”.

29 *Codice diplomatico del Senato Romano*, vol. 1, a cura di F. Bartoloni, Roma 1948, nr 18, s. 25n [18 Investimentum 1162 Marzo 27] (Fonti per la storia d’Italia, 87); F. Gregorovius, *History of the City of Rome*, dz. cyt., vol. 4, s. 685.

30 K. Bolle, *Die Kommune Rom*, dz. cyt., s. 257.

W literaturze pojawiły się opinie sugerujące powiązanie *Casa dei Crescenzi* z rewolucją z lat 1143–1144 i odnowieniem Senatu<sup>31</sup>. Nie ulega wątpliwości, że odnowiony Senat podzielał idee *renovatio Romae* w aspekcie materialnym, czego dał wyraz, nie tylko biorąc pod ochronę kolumnę Trajana, ale przede wszystkim poprzez odbudowę Kapitolu, podczas której wykorzystano liczne antyczne spolia w formie pomników na Placu Kapitolińskim<sup>32</sup>, dekoracji fasady pałacu senatorów, oraz do wykonania mniej reprezentacyjnych obiektów, o charakterze użytkowym<sup>33</sup>. Warto także zauważyć, iż dwie zachowane dwunastowieczne inskrypcje, zlecone przez odnowiony Senat, wyraźnie wykazują cechy antycznego kroju pisma – *Capitalis Quadrata*<sup>34</sup>. Czy są to jednak wystarczające przesłanki, aby powiązać *Casa dei Crescenzi* z odnowionym Senatem?

31 J. C. Maire-Vigueur, *L'altra Roma. Una storia dei romani all'epoca dei comuni (secoli XII–XIV)*, Torino 2011, s. 356; P. C. Claussen, *Renovatio Romae*, dz. cyt., s. 119; N. Gramaccini, *Mirabilia, Das Nachleben antiker Statuen vor Renaissance*, Mainz 1996, s. 79; U. Gnoli, *La casa di Nicola di Crescente o casa di Pilato*, „L'Urbe: Rivista Romana” 5/10 (1940), s. 2–10; W. S. Heckscher, *Relics of Pagan Antiquity in Medieval Settings*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institute” 1 (1937–1938), s. 207.

32 Na Placu Kapitolińskim ustawiono: sprowadzony w czasach cesarstwa egipski obelisk Ramzesa II, który obecnie znajduje się w *Villa Celimontana*; marmurowy posąg Lwa powalającego konia, zwany – *il Leone che azzana il cavallo*, który obecnie jest ekspozycyjny w eksedrze Marka Aureliusza w Muzeach Kapitolińskich. Na środku placu znajdowała się niestety niezachowana cysterna z marmuru – zob. N. Gramaccini, *Mirabilia*, dz. cyt., s. 180.

33 Jako wzorce miar dla substancji sypkich wtórnie użyte zostały wydrążone *cippi* – podstawy urn pogrzebowych. Wykorzystany w tym celu *Cippus* Agrypiny Starszej jest ekspozycyjny w Muzeach Kapitolińskich, nie zachował się natomiast podobnie przerobiony *cippus* brata cesarza Kaliguli o imieniu Neron. Natomiast jako wzorzec miary na wino i oliwę wykorzystano fragment antycznej kolumny, również przechowywanej w Muzeach Kapitolińskich – zob. V. Capobianchi, *Le immagini simboliche e gli stemmi di Roma*, „Archivio della Società Romana di Storia Patria” 19 (1896), s. 371–378.

34 Pierwsza z tych inskrypcji znajduje się przy *Porta Metronia* i upamiętnia odnowienie przez Senat Murów Aureliana w 1157 roku. Choć została ona wryta niezbyt starannym, jakby zbarbaryzowanym charakterem pisma, to jednak wyraźnie wykazuje cechy *Capitalis Quadrata*. Druga z nich została wykonana zdecydowanie bardziej starannie i znajduje się w połowie Mostu Cestiusza. Upamiętnia ona odnowienie tego mostu z polecenia senatora Benedykta Carushomo, który w latach 1191–1193 pełnił urząd jedyne go senatora – *summus senator*. Jej staranne wykonanie sugeruje, iż w kręgu odnowionego Senatu dążono do udoskonalenia kroju pisma, tak, aby powstałe z jego polecenia inskrypcje bardziej przypominały te antyczne – zob. N. Gramaccini, *La prima*

Na podstawie badań epigraficznych inskrypcji z *Casa dei Crescenzi* budynek został datowany na okres od końca XI do połowy XII wieku, z większym prawdopodobieństwem jego powstania ok. roku 1100<sup>35</sup>. Pojawiły się również sugestie, aby bardziej precyzyjnie datować jego wzniesienie na lata ok. 1130–1140<sup>36</sup> lub też ok. 1150<sup>37</sup>. Na powstanie budowli przed rokiem 1143 może wskazywać informacja w zredagowanej około tego czasu *najstarszej redakcji Mirabilia*, w której w rozdziale XXIX, przy opisie Forum Boarium, w pobliżu kościoła S. Maria in Cosmedin jest wymieniony budynek *turris Centii de Orrigo*<sup>38</sup>, tożsamy według niektórych badaczy z *Casa dei Crescenzi*<sup>39</sup>. Identyfikacja taka nie znajduje jednak potwierdzenia w żadnym innym źródle.

Z późnym datowaniem budynku, na połowę XII wieku, a więc czas, kiedy funkcjonował niezależny Rzymski Senat, współgra jedna z hipotez dotyczących identyfikacji właściciela *Casa di Crescenzi*. Wielu badaczy dość arbitralnie przyjęło, iż miałby nim być *Nicolaus Cencii* (Mikołaj

---

*riedificazione del campidoglio e la rivoluzione senatoriale del 1144*, [w:] *Roma centro ideale della cultura dell'antico nei secoli XV e XVI*, a cura di S. D. Squarzina, Milano 1989, s. 33–47; K. Bolle, *Die Kommune Rom*, dz. cyt., s. 237, 257.

- 35 Budynek i jego genezę zainteresował się podczas pisania swej znakomitej, poświęconej średniowiecznemu Rzymowi monografii Richard Krautheimer. Na jego prośbę analizy inskrypcji dokonało dwóch wybitnych znawców epigrafiki: Bernhard Bischoff oraz Rudolf M. Kloss. Według ich ustaleń inskrypcja powstała w okresie pomiędzy schyłkiem XI a połową XII wieku. Obaj badacze zasugerowali również jako najbardziej prawdopodobne datowanie około roku 1100 lub trochę później – zob. R. Krautheimer, *Rome – Profile of the City*, dz. cyt., s. 197, 354.
- 36 P. C. Claussen, *Renovatio Romae*, dz. cyt., s. 121.
- 37 E. Montelli, *Impiego dei mattoni nella casa dei Crescenzi in Roma*, [w:] *Actas del sexto Congreso nacional de historia de la construcción, Valencia, 21–24 octubre 2009*, eds. a cargo de S. Huerta, R. Marín, R. Soler, A. Zaragoza, Madrid 2009, s. 909–918.
- 38 *Mirabilia Urbis Romae. Die Wunderwerke der Stadt Rom*, s. 155: „Ex alia parte, ubi nunc est turris Centii de Orrigo, fuit templum Bachi”.
- 39 Jako *Turris Centii di Origo* identyfikował *Casa dei Crescenzi* U. Gnoli, *Topografia e toponomastica di Roma medioevale e moderna*, s. 327; Opinię tę, jak się wydaje, podzielał także J. Petersohn, *Kaisertum und Rom in spätsalischer und staufischer Zeit. Romidee und Rompolitik von Heinrich V bis Friedrich II.*, Hannover 2010, s. 81 (*Monumenta Germaniae Historica, Schriften*, 62): „Wagt man eine Identifikation dieses Gebäudes mit dem ältesten Redaktion der «Mirabilia Urbis Romae» in der Nähe von S. Maria in Cosmedin lokalisierten turris Centii di Orrigo, dann wäre allerdings seine Entstehung vor dem Jahre 1143 zwingend gefordert”.

syn Cencia)<sup>40</sup>, który pełnił funkcję jednego z senatorów w roku 1163<sup>41</sup>. Miałoby w tym przypadku dojść do zmiany pisowni imienia ojca tego senatora, z *Crescens* (*Crescentius* lub też *Crescencius*) na skróconą wersję *Cencius*. Niestety, powyższa hipoteza nie jest jednak wystarczająco przekonująca, brak jest bowiem jakichkolwiek innych wskazówek, aby można było bezwarunkowo powiązać *Casa di Crescenzi* z senatorem o imieniu *Nicolaus Cencii*. Od połowy XI wieku są uchwytni źródłowo przedstawiciele rzymskiego rodu *Cencii*, którego geneza nie jest jak dotąd ostatecznie wyjaśniona, choć według ustaleń niektórych badaczy ród ten miałby być spowinowacony z rodem *Crescenzi*<sup>42</sup>. Ponadto należy zwrócić uwagę, iż w innym zachowanym dwunastowiecznym dokumencie wytworzonym w kancelarii odnowionego Senatu, wyraźnie występuje patronim *de Crescentio*<sup>43</sup>. Również w innych rzymskich źródłach z epoki można odszukać pełen zapis imienia *Crescentius* lub *de Crescentio*. Wśród potwierdzonych źródłowo w I połowie XIII wieku przedstawiciele rodu *Crescenzi* występują jako imiona własne zarówno *Crescentius* jak i *Centius*<sup>44</sup>. Wydaje się więc dość prawdopodobne, iż w średniowiecznym Rzymie różniono obydwa

---

40 U. Gnoli, *La casa di Nicola di Crescente*, dz. cyt., s. 2–10; J. C. Maire-Vigueur, *L'altra Roma*, dz. cyt., s. 356; P. Pensabene, *La Casa dei Crescenzi e il reimpiego nelle case del XII e XIII secolo a Roma*, [w:] *Arnolfo di Cambio e la sua epoca. Costruire, scolpire, dipingere, decorare*, a cura di V. Franchetti Pardo, Roma 2006, s. 65–76; C. Carbonetti Vendittelli, S. Carocci, A. Molinari, *Roma*, Spoleto 2017, s. 172 (II Medioevo nelle città italiane, 12).

41 *Codice diplomatico del Senato Romano*, nr 19, s. 27: „Senatores, videlicet Nicolaus Cencii”.

42 L. Baldacchini, *Cenzio*, [w:] *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 23, Roma 1979, s. 523; Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, iż nie jest możliwe ustalić dokładną genealogię rodu *Centii* przed wiekiem XIII, a identyfikacja jego przedstawicieli jako należących do rodu *Centii* jest często oparta jedynie na podstawie występowania imienia własnego lub patronimu *Centius*, *Cinthus*, *Cencius*, które występowało w średniowiecznym Rzymie i Lacjum dość powszechnie – zob. M. Bevilacqua, *Il Monte dei Cenci. Una famiglia romana e il suo insediamento urbano tra medioevo ed età barocca*, [w:] *Roma, storia, cultura, immagine*, vol. 3, Roma 1988, s. 12; Natomiast Mathias Thumser wskazał na pewne powinowactwo pomiędzy przedstawicielami rodu *Cencii* oraz *Capocci* – zob. M. Thumser, *Rom und der römische Adel in der späten Stauferzeit*, Tübingen 1995, s. 52–64 (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 81).

43 *Codice diplomatico del Senato Romano*, nr 40, s. 68: „Iussu senatorum consiliarorum Leonis de Crescentio [...]”, jest to dokument Senatu zatwierdzający przywilej dla klasztoru S. Ciriaco z 1186 roku.

44 M. Thumser, *Rom und der römische Adel*, dz. cyt., s. 98–103.

imiona oraz rody *Crescenzi* i *Cencii*. Zatem trudno jest bezdyskusyjnie zaakceptować, aby w powyższym przypadku miało dojść do zmiany pisowni imienia na *Cencius*, zwłaszcza w oficjalnym dokumencie wytworzonym przez kancelarię odnowionego rzymskiego Senatu.

Nie przekonują także próby przypisania budowy domu jednemu z przedstawicieli rodu *Crescentii* – Krescencjuszy – dominującego w Rzymie w II połowie X i na początku XI wieku. Choć trzeba w tym przypadku zauważyć, iż imię matki budowniczego – Teodora, występowało zarówno wśród członków rodu Krescencjuszy, jak i wśród spowinowaconych z nimi przedstawicielami rodu Teofilakta i Alberyka. Jednak ze względu na datowanie budowli, trudno uznać za prawdopodobne, iż właścicielem domu miałyby być któryś z Krescencjuszy z początku lub połowy XI wieku<sup>45</sup>. Ponownie ród *Crescentii* (*Crescenzi*) można genealogicznie przesledzić od II połowy XII wieku<sup>46</sup>. We wcześniejszych źródłach są uchwytnie osoby, określane patronimem *Crescentii* lub *de Crescentio*, ponieważ jednak patronim taki mógł się odnosić nie tylko do nazwiska rodowego, ale również do imienia ojca, trudno jest zatem zdecydowanie stwierdzić, czy osoby te mogłyby należeć do rodu *Crescentii*. Nie jest także rozstrzygnięte, czy i w jaki sposób, potwierdzony od II połowy XII wieku ród *Crescenti* mógłby być powiązany z *Crescenti* poświadczonymi źródłowo w X i XI wieku<sup>47</sup>.

W ostatnim czasie Chris Wickham, skłaniający się do datowania budowli na połowę XII wieku, przeprowadzonej przez Emanuellę Montelli,

---

45 Pietro Fedele dość arbitralnie próbował zidentyfikować właściciela budowli, uznał on bowiem wyłącznie na podstawie jedyne go przekazu, iż byłby to pewien *Nicolaus Centii magister sacri palatii*, aktywny w 1062 roku, zwolennik antypapieża Cadalusa (Petrus Cadalus, arcybiskup Genui, jako antypapież, przyjął imię Honoriusza II): P. Fedele, *Il culto di Roma nel medio evo e la casa di Niccolò di Crescenzo*, [w:] *Il centro di studi di storia dell'architettura*, a cura di C. di Marzio, Roma 1940, s. 17–26; Ów *Nicolaus Centii magister sacri palatii* jest wzmiankowany w przekazie biskupa Benzo z Alby – zob. Benzo von Alba, *Ad Henricum IV. Imperatorem Libri VII*, ed. H. Seyffert, Hannover 1996, L. II, 3, s. 192 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum, 65); Hipotezę tę podzielał C. Cechelli, *I Crescenzi, i Savelli, i Cenci*, Roma 1942, s. 5–22; jest ona jednak nie do obronienia ze względu na to, iż wiarygodnie można datować *Casa dei Crescenzi* najwcześniej na około 1100 rok.

46 M. Thumser, *Rom und der römische Adel*, dz. cyt., s. 98–103.

47 M. Thumser, *Rom und der römische Adel*, dz. cyt., s. 98.



na podstawie wykorzystanych wtórnie cegieł<sup>48</sup>, ostrożnie zaproponował, iż właścicielem *Casa dei Crescenzi* mógłby być jeden z przedstawicieli rodu określanego jako *filii Baruncii*, wśród którego członków jest potwierdzone występowanie imienia – *Nicolaus Centii*. Ze względu na preferowane przez niego datowanie budowli, wykluczył on, iż zleceniodawcą budowy *Casa dei Crescenzi*, mógłby być jeden z najwybitniejszych przedstawicieli rodu – *Nicolaus Centii Baruncii* (aktywny w latach 1088–1106). Przyjął on warunkowo, iż dom ten prawdopodobnie mógł zostać wzniesiony przez jednego z nieznanych źródłowo przedstawicieli tego arystokratycznego rodu, który nosiłby imię *Nicolaus Centii*. Na poparcie swego przypuszczenia dodał, iż ród *filii Baruncii*, to jedyny z trzynastu znanych rzymskich rodów arystokratycznych, co do którego nie jest znana dokładna lokalizacja ich głównego centrum zamieszkania<sup>49</sup>. Moim zdaniem także ta hipoteza nie jest wystarczająco przekonująca, ponieważ ród *filii Baruncii* mógł posiadać koncentrację swych majątków w jakiegokolwiek innej części miasta, niekoniecznie w pobliżu Tybru. Brak jest jakichkolwiek przekazów źródłowych pozwalających dokonać ich lokalizacji.

Jeśli przyjąć, iż budowla ta powstała przed połową XII wieku, to należy raczej wykluczyć bezpośredni związek właściciela z odnowionym Senatem, do którego ukonstytuowania się doszło dopiero w 1144 roku. Ponadto w inskrypcjach zamieszczonych na budowli nie są zawarte żadne aluzje do odnowionego Senatu i Rzymskiej Republiki, a jedynie ogólne nawiązania do odnowienia Rzymu i honoru ludu rzymskiego<sup>50</sup>: GLORIA QUAM ROME VETEREM RENOVARE DECOREM; ADSUM ROMANIS GRANDIS HONOR POPULIS. Co więcej, dekoracja *Casa dei Crescenzi*, której koszty budowy musiały być znaczne, wskazuje, iż jego właściciel-budowniczy należał raczej do najbogatszej grupy społecznej średniowiecznego Rzymu, czyli do tzw. starej lub nowej arystokracji, a nie do klasy średniej, zwanej *ceto medio* lub *media elités*. To właśnie ta bogata klasa średnia była główną siłą sprawczą rewolucji miejskiej i odnowienia Senatu, a nie arystokracja, która w zdecydowanej większości była wrogo

---

48 E. Montelli, *Impiego dei mattoni*, dz. cyt., s. 909–918.

49 C. Wickham, *Roma medievale*, dz. cyt., s. 281–284.

50 J. Strothmann, *Kaiser und Senat, Der Herrschaftsanspruch der Stadt Rom zur Zeit der Staufer*, Köln–Weimar–Wien 1998, s. 79–84 (Archiv für Kulturgeschichte, 47).



ustosunkowana do Senatu i rzymskiej komuny. Trzeba jednak pamiętać, iż część możnych, choć nie najbogatszych rzymskich rodów dość wcześnie, bo już w drugim lub trzecim roku od rewolucji miejskiej, związała się z odnowionym Senatem, a ich przedstawiciele pełnili funkcję senatorów<sup>51</sup>. Ponadto, w związku z powyższym, nie można definitywnie wykluczyć, iż część tych możnych już od samego początku popierała Senat i Rzymską Republikę. Tak uczynił przedstawiciel jednego z najbogatszych rodów – Iordanes Pierleone<sup>52</sup>, pomimo iż reszta jego krewnych odniosła się wrogo do odnowionego Senatu.

Niestety, wszystkie dotychczasowe próby identyfikacji właściciela i zleceniodawcy budowy *Casa dei Crescenzi* w dalszym ciągu wypadają traktować jako niepotwierdzone, mniej lub bardziej prawdopodobne hipotezy, których w żaden sposób na podstawie znanych źródeł nie można udowodnić. Należy zdecydowanie odrzucić domniemania identyfikujące właściciela budowli z jakimkolwiek przedstawicielem rodów *Crescentii* lub *Centii* z XI wieku. Na takie wnioski nie pozwalają ustalenia badaczy datujące budowlę na okres od ok. roku 1100 do ok. 1150. Za najbardziej prawdopodobne należy przyjąć datowanie *Casa dei Crescenzi* ok. 1130 roku, tak jak zaproponował P. C. Claussen, choć bezpieczniejsz będzie w tym względzie przyjąć szerszy przedział czasowy powstania budowli, w latach 1120–1140. Biorąc pod uwagę datowanie wzniesienia budowli, bardziej wiarygodna wydaje się zatem sugestia, iż właścicielem domu miałyby być *Nicolaus Cencii* – senator w roku 1163, choć należy podkreślić,

51 M. Thumser, *Rom und der römische Adel*, dz. cyt., s. 24–204.

52 O jego poparciu oraz pracy na rzecz proklamowanej republiki świadczą kroniki Ottona von Freising i Romualda z Salerno oraz list odnowionego Senatu do Konrada III Hohenstaufa z 1149 roku. W 1145 roku pełnił on funkcję patrycjusza – najwyższego wykonawczego urzędnika Rzymskiej Republiki – zob. *Otonis Episcopi Frisingensis Chronica Sive Historia de Duabus Civitatibus*, ed. A. Hofmeister, Hannoverae–Lipsiae 1912, s. 358 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in Usus Scholarum, 45); *Romualdi II. Archiepiscopi Salernitani Annales a. 893–1178*, ed. W. Arndt, Hannoverae–Lipsiae 1866, s. 424 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in Usus Scholarum, 19): „Non multo post autem post populum Romanum contra voluntatem eiusdem papae Iordanum filium Petri Leonis in patricium promovit et senatores de novo in Urbe creavit”. W liście Senatu do Konrada III z 1149 roku Iordanus Pierleone jest określony jako *vexilifer et audiitor* Senatu – zob. *Wibaldi Epistolae*, ed. P. Jaffé, [w:] *Monumenta Corbeiensia*, Berolini 1844, nr 214, s. 333 (Bibliotheca Rerum Germanicarum, 1).

iz jest to jedynie hipoteza, ponieważ identyfikacja taka nie znajduje potwierdzenia w żadnych innych przekazach źródłowych.

Ewentualny związek właściciela *Casa dei Crescenzi* z odnowionym Senatem można uznać za możliwy, jakkolwiek w żaden sposób niepotwierdzony. Wspólna jest w tym przypadku idea odnowy Rzymu. Przekazują ją zarówno inskrypcje na budowli, jak i dokumenty Senatu: dekret o ochronie kolumny Trajana oraz korespondencja Senatu wysłana do władców z dynastii Hohenstaufów<sup>53</sup>. Podobny duch *renovatio* oraz przekaz pamięci historycznej o wielkości antycznego Rzymu wynika także z powstałych w tym samym czasie traktatów: *Mirabilia Urbis Romae* oraz ich przeredagowanych wersji *Graphia aureae Urbis Romae*<sup>54</sup> i *Le Miracole de Roma*<sup>55</sup>.

53 Treść tych listów, trzech wysłanych do króla Konrada III oraz jednego wysłanego do cesarza Fryderyka I Barbarossy, zachowała się w formie odpisów w kodeksie korespondencji opata Wibalda z Korbei – zob. *Wibaldi Epistolae*, nr 214, 215, 216, 404, s. 332–336, 539–543; J. Petersohn, *Kaisertum und Rom in spätsalischer und staufischer Zeit*, dz. cyt., s. 99–104, 135–137; M. Thumser, *Die frühe römische Kommune und die staufischen Herrscher in der Briefsammlung Wibalds von Stablo*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 57 (2001), s. 111–147; R. L. Benson, *Political Renovatio: Two Models from Roman Antiquity*, [w:] *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, s. 345–351; E. Dupré Theseider, *L’idea imperiale di Roma nella tradizione del medioevo*, Istituto per gli studi di politica internazionale, Milano 1942, s. 124–155; J. Strothmann, *Kaiser und Senat*, dz. cyt., s. 128–150.

54 Traktat ten został spisany ok. 1154 roku przez Piotra Diakona (Petrus Diaconus) z Monte Cassino. Dzieło to dzieli się wyraźnie na cztery odrębne części: I. *Historia Romana a Noe usque ad Romulum* – która traktuje o legendarnych początkach Rzymu. II. Przeredagowane *Mirabilia Urbis Romae*, której niektóre fragmenty zostały skrócone, inne natomiast rozbudowane. III. *Libellus de caerimoniis aulae imperatoris*, opisujący, postulowany przez autora traktatu, ceremoniał dworu cesarskiego. IV. Trzy formuły końcowe, związane ze wspomnianym ceremoniałem, opisujące, w jaki sposób powinny być nadawane godności patrycjusza, sędziego i obywatela rzymskiego. Powyższe trzy formuły końcowe zostały zredagowane wcześniej niż *Graphia aureae...*, najprawdopodobniej w czasach Ottońskich lub na początku XI wieku. Jedyne zachowany rękopis zawierający *Graphia aureae urbis Romae* jest przechowywany we Florencji; Bibl. Medicea Laurenziana, *Cod. Laurent. Plut*, LXXXIX Inf. XLI. ff. 33–37. Najlepszą jak dotąd edycję tego traktatu wydał P. E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*, Bd. 3, Stuttgart 1969, s. 319–353; Zarówno przeredagowanym *Mirabilia*, jak i innym częściami dzieła nadał Piotr Diakon taki ton, aby miały one wyraźny proimperialny charakter. Filoimperializm autora jest zauważalny także w innych jego pracach – zob. H. Bloch, *Der Autor der „Graphia Aureae Urbis Romae”*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 40 (1984) s. 55–175.

55 Dzieło to stanowią przeredagowane *Mirabilia* spisane w *romanesco* – typowym dla okolic Rzymu dialekcie języka starowłoskiego. Rozpoczyna je tytuł *Queste sono le Miracole*

Należy jednak w przypadku *Casa dei Crescenzi* zachować dużą ostrożność, ponieważ *renovatio Romae* miało w Rzymie różnorodny charakter. Przebudzenie kulturowe i polityczne mieszkańców miasta w latach 1143–1144 było tylko jednym z jego przejawów. Podobny charakter miała działalność papieży, z ich propagandą, prezentującą następców św. Piotra jako dziedziców cesarza Konstantyna, oraz imperialne idee średniowiecznych cesarzy, a zwłaszcza wcześniejsze nawiązania do chwały starożytnego Rzymu Ottona III<sup>56</sup> i Henryka V<sup>57</sup>. Idee *renovatio Romae* znalazły szerokie odzwierciedlenie w sztuce i architekturze sakralnej oraz świeckiej. Papieże często korzystali z dostępnych im spoliów podczas renowacji rzymskich kościołów. Czynieili oni tak nie tylko dlatego, iż wtórne użycie wysokiej jakości materiałów budowlanych pozwalało obniżyć koszty prac architektonicznych, ale również dlatego (a być może głównie dlatego), że spolia te, pochodzące często z imperialnych kompleksów, podkreślały papieski prestiż. Wyłącznie oni, roszcząc sobie prawo do dziedzictwa władzy i splendoru dawnych władców Rzymu, rościli sobie jednocześnie wyłączne prawo do użytkowania spoliów z budowli wzniesionych przez starożytnych cesarzy<sup>58</sup>. Należy ponadto zwrócić uwagę na fakt, iż dość licznie wykorzystywano antyczne rzymskie sarkofagi do wtórnych papieskich, cesarskich oraz arystokratycznych pochówków<sup>59</sup>.

---

*de Roma*. Jedyny zachowany rękopis zawierający to dzieło został spisany najprawdopodobniej w połowie XIII wieku i jest przechowywany we Florencji, Bibl. Medicea Laurenziana., *Cod. Gaudiano Rel*, 148, f. 41–52. Traktat został wydany jako *Le Miracole de Roma*, ed. E. Monaci, „Archivio della Società Romana di Storia Patria” 37 (1915), s. 551–590; oraz w *Codice topografico della città di Roma*, vol. 3, s. 116–136.

- 56 P. E. Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio*, Leipzig–Berlin 1929, vol. 1, s. 112–128 (Studien der Bibliothek Warburg, 17).
- 57 J. Petersohn, *Capitolium conscendimus – Kaiser Heinrich V. und Rom*, „Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main” 47 (2009) nr 1, s. 1–36.
- 58 I. Herklotz, *Gli eredi di Costantino*, dz. cyt., s. 18.
- 59 W antycznych sarkofagach zostali pochowani w Rzymie m.in. cesarz Otton II oraz papieże: Damazy II, Innocenty II, Anastazy IV, Hadrian IV, kardynał Guglielmo Fieschi, prefekt Pietro Pierleoni; natomiast poza Rzymem: cesarze Karol Wielki, Ludwig Pobożny, papież Wiktor II, księżna Beatryce Lotaryńska (matka Matyldy Toskańskiej) – zob. F. Gregorovius, *Die Grabdenkmäler der Päpste, Marksteine der Geschichte des Papsttums*, Leipzig 1881, s. 32n; J. Deër, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge Massachusetts 1959, s. 146n (Dumbarton Oaks Studies, 5); I. Herklotz, *Gli eredi di Costantino*, dz. cyt., s. 19–27; N. Gramaccini, *Mirabilia*, dz. cyt., s. 68.

Niestety, poza *Casa dei Crescenzi* nie zachowały się w Rzymie właściwie żadne inne przykłady świeckiego *renovatio Romae* w architekturze. Nie należy jednak sądzić, iż ich nie było. Spacerując ulicami historycznego centrum Rzymu, wciąż można dostrzec w Rzymie wśród elementów dawnej zabudowy pojedyncze spolia: kolumny, kapitele wkomponowane w konstrukcje budynków. Świadectwem tych idei jest również wykorzystanie całych antycznych budowli lub kompleksów jako rezydencji lub fortec rodów arystokratycznych<sup>60</sup>. Pałacyn wraz ze znajdującymi się w pobliżu Circus Maximus oraz Łukiem Tytusa stał się rezydencją rodu Frangipani; Koloseum – Frangipanich, a później Annibaldich; Teatr Marcellusa – pałacem Savellich; Mauzoleum Oktawiana Augusta – rodu Colonna; Teatr Pompejusza – Pierleonich; Zamek św. Anioła – Pierleonich, a później Orsinich; *Mercati Traianei* – kolejno rodów: Conti, Annibaldi, Caetani; natomiast poza Rzymem: *Capo di Bove*<sup>61</sup> – Caetanich; Tusculum – rezydencją będących potomkami Teofilakta hrabiów Tusculum, a później wywodzącego się od nich rodu Colonna. Z pewnością wybór tych starożytnych budowli nie był przypadkowy. Nie czyniono tak również jedynie ze względu na istniejące w tych miejscach gotowe struktury ułatwiające budowę, czy też raczej ze względu na ich mocną konstrukcję, ułatwiającą ich wykorzystanie jako fortyfikacje. Powyższe czynniki miały z pewnością pewne znaczenie. Należy jednak przyjąć, iż przedstawiciele tych rodów poprzez zawłaszczenie antycznych rzymskich budowli lub ich ruin chcieli wyraźnie podkreślić swą rzymskość. Pragnęli pokazać, że to właśnie oni są spadkobiercami dawnego Rzymu i jego wielkiej historii, że to właśnie im należy oddawać honor, ponieważ to ich przodkowie – Rzymianie – panowali kiedyś nad światem.

W takim samym kontekście należy postrzegać także *Casa dei Crescenzi*. Niezależnie od tego, kto był budowniczym tej rezydencji, trzeba wyraźnie stwierdzić, iż poprzez masowe wykorzystanie spoliów ów Nicolaus chciał przede wszystkim zmanifestować swoją *romanitas*. Widocznie,

---

60 Odnośnie do poszczególnych zabytków starożytnego Rzymu wykorzystanych jako obiekty rezydencjalne lub fortyfikacje przez rzymską arystokrację – zob. A. Di Santo, *Monumenti antichi, fortezze medievali: il riutilizzo degli antichi monumenti nell'edilizia aristocratica di Roma, VII–XIV secolo*, Roma 2010.

61 Obecnie w granicach administracyjnych Rzymu. Aż do początku XX wieku *Capo di Bove* położone poza murami Aureliana przy Via Appia Antica znajdowało się poza miastem.

w przeciwieństwie do wyżej wymienionych rodów, nie posiadał on na terenie swej własności żadnych monumentalnych ruin, na których mógłby wznieść swą rezydencję, a jedynym sposobem nadania jej historycznego rzymskiego charakteru było umieszczenie w najbardziej widocznych miejscach antycznych spoliów. Wkomponowane w ściany *Casa dei Crescenzi* inskrypcje miały podkreślić rzymskość właściciela. Nieliczne antyczne elementy konstrukcyjne widoczne do dziś w ścianach zachowanych średniowiecznych budynków wskazują, iż takich przypadków jak *Casa dei Crescenzi* musiało być dużo więcej. Niestety ze względu na częste dramatyczne wydarzenia w Rzymie, w czasie licznych walk – zwłaszcza *Sacco di Roma*, ale również pożarów i powodzi, a także częstej przebudowy rezydencji w czasach nowożytnych, budowle podobne do *Casa dei Crescenzi* nie dotrwały do naszych czasów. Wykorzystanie spoliów jako elementu konstrukcyjnego, jak również całych rzymskich budowli w charakterze rezydencji lub fortyfikacji miało duże znaczenie prestiżowe<sup>62</sup>. Zjawisko to wskazuje ponadto na istnienie w tym względzie pewnej rywalizacji pomiędzy znaczącymi rzymskimi rodami. Poprzez demonstrację posiadania zabytków starożytnej przeszłości chciały one zamanifestować swoją rzymskość i przywiązanie do tradycji. Im więcej antyku można było dostrzec w czyjejs rezydencji, tym bardziej rzymski musiał wydawać się właściciel budowli.

## Abstract

**"Casa dei Crescenzi" – a unique monument reflecting the ideas of secular "renovatio Romae"**

The *mysterious* well preserved mediaeval building, that still stands on the bank of the Tiber river on the northern part of Forum Boarium in Rome, that usually is called as *Casa dei Crescenzi* (the house of Crescentii) or as *Torre dei Crescenzi* (the tower of Crescentii). That house or a palace, with defensive elements represents very well the ideas of reviving the glory

---

62 J. C. Maire-Vigueur, *L'altra Roma*, dz. cyt., s. 70.

of ancient Rome – *Renovatio Rome*, that formed a part of the wider intellectual, artistic and political movement described as *the Renaissance of the Twelfth cent.* In the walls of the structure were inserted many architectural elements – *spolia*, taken from the ruins of ancient roman buildings. The *spolia* were not only used because they were easy to find, but also for their decorative values, and above all, because they reminded the former glory of ancient Rome. The architectural form of the building resembles rather the late roman or byzantine palace than a typical mediaeval house.

The same ideas of *Renovatio* are present in the three inscriptions written on the stone elements of the façade. All of them recall the splendid of the ancient Rome and allude to the effort of restoring that glory. On the main inscription above the portal is mentioned the name of certain Nicolaus the owner and commissioner of the house. From the text of the epigram is also to be know the name of his father – Crescens, and mother – Theodora.

Although several hypothesis trying to identify the mentioned Nicolaus was, were proposed, still it cannot be determined who he was or to which roman family he belonged. But a conclusion certainly must be put, that the owner of the house was conscious and proud of his roman heritage. By the selection of decorative roman *spolia* and epigraphic texts he made an outstanding effort to present himself as the true heir of the ancient Romans. Almost certainly Nicolaus was inspired by the former efforts of the mediaeval popes and emperors, who by political and artistic means, claimed to be the real heirs of the ancient roman emperors. But the Casa dei Crescenzi, built in the same time when citizens of mediaeval Rome with the urban revolution of 1143/44, with the clear allusions to roman past, reestablished the Roman Senate and Roman Republic, and in the same time when the first redactions of *Mirabilia Urbis Rome* – the treatises full of admiration for the ancient Rome were written. Therefore it should be understood that among the people of Rome was firmly present the sentimental longing for the ancient splendor of Eternal City. Their were also proud of their *romanitas* and developed a political consciousness, that to some degree can be named as the mediaeval example of the “national identity”. The fact that many roman noble families build their residence on the ruins of ancient buildings also indicates that they were proud of their *romanitas*. There certainly should have been more buildings like

Casa dei Crescenzi, that were not preserved to our times. Few of the ancient decorative elements can be seen incorporated into wall of some mediaeval structures. By demonstrating the possession of ancient monuments of the ancient past, mediaeval Romans wanted to manifest their *romanitas* and adherence to tradition. The more antiquity would be seen in someone's residence, the more Roman the owner of the building had to seem.

**KEYWORDS:** Rome, history, ancient heritage, middle age reuse of spolia



## Ilustracje



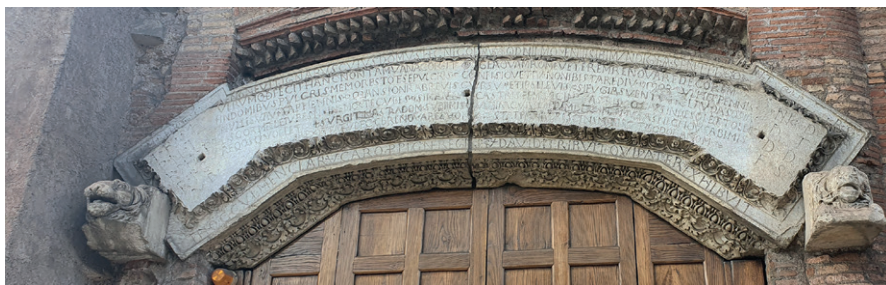
1) Casa dei Crescenzi –  
widok ogólny



2) Casa dei Crescenzi detale – konsle, architraw i fryz



3) Casa dei Crescenzi – boczna fasada od Via di Ponte Rotto – kopia



4) Casa dei Crescenzi – inskrypcja w zworniku głównego portalu



5) Casa dei Crescenzi –  
inskrpcja powyżej okna



6) Casa dei Crescenzi – detale bocznej fasady od Via di Ponte Rotto



7) Casa dei Crescenzi – inskrypcja powyżej zamurowanego bocznego wejścia

## Bibliografia

Ilustracje – wszystkie załączone ilustracje zostały wykonane przez autora artykułu.

### Źródła

- Benzo von Alba, *Ad Henricum IV. Imperatorem Libri VII*, ed. H. Seyffert, Hannover 1996 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum in Usus Scholarum, 65).
- Codice diplomatico del Senato Romano*, vol. 1, a cura di F. Bartoloni, Roma 1948 (Fonti per la storia d'Italia, 87).
- Die Einsiedler Inschriftensammlung und der Pilgerführer durch Rom (Codex Einsidlensis 326)*, Facsimile, Umschrift, Übersetzung und Kommentar von G. Walser, Stuttgart 1987 (Historia – Einzelschriften, 53).
- Graphia aureae urbis Romae* (Bibl. Medicea Laurenziana, *Cod. Laurent. Plut. LXXXIX Inf. XLI. ff. 33–37*), [w:] *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*, Bd. 3, ed. P. E. Schramm, Stuttgart 1969, s. 319–353.
- Hildeberti Cenomannensis episcopi Carmina Minora*, ed. A. Brian Scott, Leipzig 1969.
- Inscrizioni delle chiese e dell'altri edifici di Roma dal secolo XI fino ai nostri giorni*, ed. V. Forcella, vol. 13, Roma 1879.
- Mirabilia Urbis Romae* (najważniejsze wydania najstarszej redakcji traktatu):
- *Mirabilia Urbis Romae. Die Wunderwerke der Stadt Rom*, Einleitung, Übersetzung und Kommentar von G. Huber-Rebenich, M. Wallraff, K. Heyden, T. Krünung, Freiburg im Breisgau 2014.
  - *I 'Mirabilia Urbis Romae'*, a cura di M. Accame et E. Dell'Oro, Roma 2004.
  - *La più antica redazione dei Mirabilia*, a cura di R. Valentini e G. Zucchetti, [w:] *Codice topografico della città di Roma*, vol. 3, Roma 1946, s. 17–65 (Fonti per la storia d'Italia, 90).
- Le Miracole de Roma*, Bibl. Medicea Laurenziana, *Cod. Gaudiano Rel. 148*, f. 41–52, ed. E. Monaci, „Archivio della Società Romana di Storia Patria” 37 (1915), s. 551–590; oraz R. Valentini e G. Zucchetti, [w:] *Codice topografico della città di Roma*, vol. 3, s. 116–136.
- Otonis Episcopi Frisingensis Chronica Sive Historia de Duabus Civitatibus*, ed. A. Hofmeister, Hannoverae–Lipsiae 1912 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in Usus Scholarum, 45).

*Romualdi II. Archiepiscopi Salernitani Annales a. 893–1178*, ed. W. Arndt, Hannover 1866, s. 387–461 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 19).

*Wibaldi Epistolae*, ed. P. Jaffé, [w:] *Monumenta Corbeiensia*, Berolini 1844, s. 332–336, 539–543 (Biblioteca Rerum Germanicarum, 1).

## Literatura

Baldacchini L., *Cenzio*, [w:] *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 23, Roma 1979, s. 523.

Barbanera M., Pergola S., *Elementi architettonici antichi e post-antichi riutilizzati nel c.d. Casa dei Crescenzi. La «memoria dell'antico» nell'edilizia civile a Roma*, „Bulettno della Commissione Archeologica Comunale di Roma” 98 (1997), s. 301–328.

Benson R. L., *Political Renovatio: Two Models from Roman Antiquity*, [w:] *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, eds. R. L. Benson, G. Constable, C. D. Lanham, Cambridge, Massachusetts 1982, s. 339–386.

Bering K., *Kunst und Geschichte als offenes System: Rom – Bilder während des Investiturstreites*, [w:] *Von Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters. Für und mit Ferdinand Seibt aus Anlaß seines 65. Geburtstages*, hrsg. von B. Lundt, H. Reimöller, Köln 1992.

Bevilaqua M., *Il Monte dei Cenci. Una famiglia romana e il suo insediamento urbano tra medioevo ed età barocca*, [w:] *Roma, storia, cultura, immagine*, vol. 3, Roma 1988.

Bianchi L., *Surgit ad astra domus sublimis. Note sulla topografia antica e medievale fra Tevere e Foro Boario*, „Bollettino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura” 2008–2015, n. 45–52. Numero unico: *La Casa dei Crescenzi. Storia e restauri*, a cura di M. G. Turco, M. Docchi, s. 11–37.

Bloch H., *Der Autor der „Graphia Aureae Urbis Romae”*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 40 (1984) s. 55–175.

Bolle K., *Die Kommune Rom und ihre Inschriften. Ein Blick aus althistorischer Perspektive*, [w:] *Inskriftenkulturen im kommunalen Italien*, hrsg. von K. Bolle, M. von der Höh, N. Jaspert, Berlin 2019, s. 225–266.

Buzzetti C., *Portunus aedes*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, vol. 4, Roma 1996, s. 153.

Capobianchi V., *Le immagini simboliche e gli stemmi di Roma*, „Archivio della Società Romana di Storia Patria” 19 (1896), s. 371–378.

- Carbonetti Vendittelli C., Carocci S., Molinari A., *Roma*, Spoleto 2017 (Il Medioevo nelle città italiane, 12).
- Cechelli C., *I Crescenzi, i Savelli, i Cenci*, Roma 1942.
- Chiovelli R., *La struttura medievale dell'edificio tra crolli e ricostruzioni*, „Bollettino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura” (2015) n. 45–52, s. 39–61.
- Claussen P. C., *Renovatio Romae. Erneuerungsphasen Römischer Architektur im 11. und 12. Jahrhundert*, [w:] *Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12 Jahrhundert*, hrsg. von B. Schimmelpfennig, L. Schmugge, Sigmaringen 1992, s. 87–125.
- Coarelli F., *Pons Aemilius*, [w:] *Lexicon Topograficum Urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, vol. 4, Roma 1996, s. 106.
- Coarelli F., *Rome and Environs: an Archaeological Guide*, Berkeley–Los Angeles–London 2008.
- Deèr J., *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge Massachusetts 1959 (Dumbarton Oaks Studies, 5).
- Santo Di A., *Monumenti antichi, fortezze medievali: il riutilizzo degli antichi monumenti nell'edilizia aristocratica di Roma, VII–XIV secolo*, Roma 2010.
- Duchesne L., *L'auteur des Mirabilia*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire. École Française de Rome” 24 (1904), s. 479–489.
- Dupré Theseider E., *L'idea imperiale di Roma nella tradizione del medioevo*, Istituto per gli studi di politica internazionale, Milano 1942.
- Fedele P., *Il culto di Roma nel medio evo e la casa di Niccolò di Crescenzo*, [w:] *Il centro di studi di storia dell'architettura*, a cura di C. di Marzio, Roma 1940, s. 17–26.
- Gnoli U., *La casa di Nicola di Crescente o casa di Pilato*, „L'Urbe: Rivista Romana” 5/10 (1940), s. 2–10.
- Gnoli U., *Topografia e toponomastica di Roma medioevale e moderna*, Aprilia 2004.
- Gramaccini N., *Mirabilia. Das Nachleben antiker Statuen vor Renaissance*, Mainz 1996.
- Gramaccini N., *La prima riedificazione del campidoglio e la rivoluzione senatoriale del 1144*, [w:] *Roma centro ideale della cultura dell'antico nei secoli XV e XVI*, a cura di S. D. Squarzina, Milano 1989, s. 33–47.
- Gregorovius F., *Die Grabdenkmäler der Päpste, Marksteine der Geschichte des Papsttums*, Leipzig 1881.
- Gregorovius F., *History of the City of Rome in the Middle Ages*, vol. 1–8, New York 2000–2004.

- Heckscher W. S., *Relics of Pagan Antiquity in Medieval Settings*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institute” I (1937–1938).
- Herklotz I., *Gli eredi di Costantino. Il papato, il Laterano e la propaganda visiva nel XII secolo*, Roma 2000.
- Hülßen Ch., *Le Chiese di Roma nel Medio Evo*, Firenze 1929.
- Krautheimer R., *Rome – Profile of the City, 312–1308*, Princeton 2000.
- Lexicon Topographicum Urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, vol. 1–6, Roma, 1993–2000.
- Maire-Vigueur J. C., *L'altra Roma. Una storia dei romani all'epoca dei comuni (secoli XII–XIV)*, Torino 2011.
- Marcchetti Longhi G., „*Arcus Stillans*” e „*Balneum Pelagi*”. *Note di topografia medievale di Roma*, „Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia” 3 (1924–1925), s. 168–179.
- Martin J., *Classicism and Style in Latin Literature*, [w:] *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, eds. R. L. Benson, G. Constable, C. D. Lanham, Cambridge, Massachusetts 1982, s. 537–568.
- Miedema N. R., *Die „Mirabilia Romae” Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte*, Tübingen 1996 (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutsche Literatur des Mittelalters, 108).
- Montelli E., *Impiego dei mattoni nella casa dei Crescenzi in Roma*, [w:] *Actas del sexto Congreso nacional de historia de la construcción, Valencia, 21–24 octubre 2009*, eds. a cargo de S. Huerta, R. Marín, R. Soler, A. Zaragoza, Madrid 2009, s. 909–918.
- Pasternak G., *Najstarsza redakcja „Mirabilia Urbis Romae” a odnowienie senatu na Kapitolu w 1143–1144 roku. Traktat o charakterze prorepublikańskim czy wyłącznie literackim?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 138 (2011), s. 65–82.
- Pensabene P., *La Casa dei Crescenzi e il reimpiego nelle case del XII e XIII secolo a Roma*, [w:] *Arnolfo di Cambio e la sua epoca. Costruire, scolpire, dipingere, decorare*, a cura di V. Franchetti Pardo, Roma 2006, s. 65–76.
- Petersohn J., *Capitolium conscendimus – Kaiser Heinrich V. und Rom*, „Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main” 47,1 (2009), s. 1–36.
- Petersohn J., *Kaisertum und Rom in spätsalischer und staufischer Zeit. Romidee und Rompolitik von Heinrich V bis Friedrich II.*, Hannover 2010 (Monumenta Germaniae Historica, Schriften, 62).



- Schneider F., *Rom und Romgedanke, die geistigen Grundlagen der Renaissance*, München 1925.
- Schramm P. E., *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*, Bd. 3, Stuttgart 1969.
- Schramm P. E., *Kaiser, Rom und Renovatio*, vol. 1–2, Leipzig–Berlin 1929 (Studien der Bibliothek Warburg, 17) (2 wyd. Darmstadt 1957).
- Strothmann J., *Kaiser und Senat, Der Herrschaftsanspruch der Stadt Rom zur Zeit der Staufer*, Köln–Weimar–Wien 1998 (Archiv für Kulturgeschichte, 47).
- Thumser M., *Die frühe römische Kommune und die staufischen Herrscher in der Briefsammlung Wibalds von Stablo*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 57 (2001), s. 111–147.
- Thumser M., *Rom und der römische Adel in der späten Stauferzeit*, Tübingen 1995 (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 81).
- Wickham C., *Roma medievale. Crisi e stabilità di una città, 900–1150*, Roma 2013.